बौद्ध पर्व इल्हने सम्यक् महादान : एक साँस्कृतिक अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र संकाय अन्तर्गत
नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व विषयमा
स्नातकोत्तर उपाधिको आंशिक परिपूर्तिको
प्रयोजनका निमित्त
प्रस्तुत

शोधपत्र

प्रस्तोता
रशना शाक्य

नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व, केन्द्रीय विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय,
कीर्तिपुर,

(बि.सं. २०६३ फागुन)

बौद्ध पर्व इल्हने सम्यक् महादान :
एक साँस्कृतिक अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र संकाय अन्तर्गत
नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व विषयमा
स्नातकोत्तर उपाधिको आंशिक परिपूर्तिको
प्रयोजनका निमित्त
प्रस्तुत

शोधपत्र

प्रस्तोता

रशना शाक्य

नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व, केन्द्रीय विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय,
कीर्तिपुर,

(बि.सं. २०६३ फागुन)

कृतज्ञता ज्ञापन

प्रस्तुत शोधपत्रको अध्ययन एवं लेखन कार्यमा धेरै शुभचिन्तक महानुभावहरुको सहयोग पाएकी छु । विषयगत रूपमा विभिन्न विद्वानहरुबाट यस क्षेत्रमा काम भएको छ । उपयुक्त प्रकाशित तथा अप्रकाशित सामग्रीहरुलाई शोधलेखन क्रममा माध्यामिक स्रोत सामग्रीका रुपमा मैले अपनाएकी छु । अतः यस विषयमा काम गर्नु भएका प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष अग्रजहरु प्रति सर्वप्रथम अभिवादन एवं कृतज्ञता ज्ञापन गर्न चाहन्छु ।

यस शोधपत्र लेख्ने अनुमति दिनुका साथै विषयवस्तु लेखन कार्यमा निर्देशन एवं हौसला दिने शोध निर्देशक तथा त्रि.वि. नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व केन्द्रीय विभागका उप.प्रा.डा.मिलन रत्न शाक्यज्यू प्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

यस शोधपत्र तयार गर्नको लागि विभिन्न विषयमा जानकारी दिनुभई सहयोग गर्नु भएका नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व केन्द्रीय विभागका गुरुवरहरु प्रा.डा.मुकुन्द राज अर्याल, प्रा.डा.प्रेम खत्री, प्रा.डा.पेशल दहाल, डा.दिनेशचन्द्र रेग्मी, र डा.विणा पौडेलज्यूहरु प्रति पनि कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

यस क्रममा सम्यक् महादान गुठीका लेखक पं.श्री हेमराज शाक्यज्यू, पं.हेराकाजी बज्राचार्य र मीन बहादुर शाक्यज्यूहरु प्रति आभारी छु । उहाँहरुले आपनो अमुल्य समय दिएर आवश्यक सल्लाह दिनुका साथै आवश्यक बहुमूल्य सामाग्री दिई सहयोग गरिदिनु भएकोमा हार्दिक कृतज्ञता अर्पण गर्दछु । साथै नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व केन्द्रीय विभाग र त्रि.वि. केन्द्रीय पुस्तकालयलाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

यस अध्ययनबारे तथ्याङ्क सम्वन्धी विवरण प्रदान गरि सहयोग गर्नुहुने तत्कालिन सम्यक् महादान पर्वका (२०६०) सदस्य श्री द्रव्य रत्न शाक्यज्यू, वर्तमान सम्यक् (२०६४) थकाली (प्रमुख) तारण राज शाक्यज्यू तथा हिरण्यवर्ण महाविहारका बेताजु(सहायक पुजारी) श्री चक्रराज शाक्यज्यूहरु प्रति पनि हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

यस अनुसन्धानमा आवश्यक चित्र(फोटो) प्रदान गरि सहयोग गरि दिनुहुने लोटस रिसर्च सेन्टर, (ललितपुर)लाई पनि धन्यवाद ज्ञापन गर्न चाहन्छु । यसका साथै सम्यक् पर्वका भिडियो रिकर्ड क्यासेट तथा सि.डि दिएर सहयोग गरि दिनु हुने पद्म रत्न बज्राचार्य र निर्मल बज्राचार्यलाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

यस अध्ययनमा भेटवार्ताको कममा आवश्यक महानुभावहरुसित परिचय तथा पुस्तक दिएर सहयोग गरि दिनु हुने शान्ति धाख्वा, पूर्ण काजी शाक्य, र इन्द्र कुमारी बज्राचार्य, भिमरत्न शाक्य, बेखारत्न शाक्य प्रति धन्यवाद व्यक्त गर्न चाहन्छु । यस सोधपत्र लेखनको लागि हरबखत सल्लाह र प्रोत्साहन दिएर हौसला बढाउने तथा विभिन्न पुस्तकहरु दिएर सहयोग गर्नुहुने सहपाठी सुभाषराम प्रजापति, सुरेशमान लाखे, श्रीजना गुभाजु, डिम्पल श्रेष्ठ तथा अन्य सम्पूर्ण साथीहरुप्रति पनि हार्दिक धन्यवाद व्यक्त गर्न चाहन्छु ।

अन्तमा यो शोधपत्र कम्प्यूटर प्रिन्ट गरिदिनु हुने भरत कुमार शाक्य, भुवन बज्राचार्य र सर्भ एन्ड कम्प्यूटर प्रिन्ट लाई पनि कृतज्ञता ज्ञापन गर्न चाहन्छु ।

रशना शाक्य

विषय सूची

विषय	पृष्ठ
शोध निर्देशकको सिफारिस पत्र	क
शोधपत्रको स्वीकृति पत्र	ख
कृतज्ञताज्ञापन	ग
विषय सूची	घ
ललितपुरको नक्सा	ङ
नागबहालको नक्सा	च
पहिलो अध्याय : अनुसन्धान परिचय	**१–७**
१.१ पृष्ठभूमि	१-२
१.२ शोध समस्या कथन	३
१.३ उद्देश्य	३
१.४.महत्व	३
१.५ पूर्व साहित्य समीक्षा	४-५
१.६ अध्ययनको क्षेत्र र सीमा	६
१.७ अनुसन्धान विधि	६-७
दोस्रो अध्याय : बौद्ध पर्व सम्यक् महादान	**८–२१**
२.१ बौद्ध धर्ममा दानको महत्व	८-९
२.२ दानको प्रकार	९-११
२.२.१ दानपारमिता	९
२.२.१.१ अमिसदान	९-१०
२.२.१.२ अभयदान	१०
२.२.१.३ धर्मदान	१०
२.२.२ दानउपपारमिता	१०
२.२.३ दानपरमत्थपारमिता	१०-११
२.३ बुद्धकालमा प्रदत्त दानहरु	११-१२
२.४.सम्यक्को अर्थ, महत्व र दार्शनिक पक्ष	१२-१३
२.५ सम्यक् पर्वको इतिहास	१३-१५

२.६.सम्यक् पर्वको परम्परा १५-२१

२.६.१ अष्टसहस्रिका महाप्रज्ञापारमिता १७

२.६.२ ताडपत्र १८

२.६.३ पिण्डपात्र १८-१९

२.६.४ शिलालेख १९-२०

२.६.५ सुनको सिंहासन अभिलेख २०

२.६.६ ताम्रपत्र २०

२.६.७ विलँपौं २१

२.६.८ पितलपत्र २१

तेस्रो अध्याय : इल्हने साँस्कृतिक स्थल २२–३१

३.१ इल्हनेको अर्थ र परिभाषा २२-२३

३.२ इल्हनेमा अवस्थित कलाकृतिहरु २३-२४

३.३ इल्हनेका साँस्कृतिक गतिबिधि २५-३१

३.३.१ बुद्धजयन्ती २५-२६

३.३.२ पंचदान पर्व २६

३.३.३ दीपंखायात्रा २७-२८

३.३.४ लुचिद्यो थायगु २८-२९

३.३.५ मतया पर्व २९

३.३.६ गणेशपूजा ३०

३.३.७ वाहापूजा ३०

३.३.८. बसुन्धरा पूजा ३०–३१

चौथो अध्याय : इल्हने सम्यक् महादान पर्वका साँस्कृतिक पक्ष ३२–४४

४.१. सम्यक् पर्वको आरम्भीक कार्यहरु ३३-४१

४.१.१.पाब्व लःल्हायगु (अभिभारा लिने दिने) : ३३

४.१.२ बु स्व :बनेगु (जग्गा देखाउने) : ३४

४.१.३. सिन्दुरार्चन पूजा (गुहेश्वरी पुजा) : ३४

४.१.४ यचिंद्य स्वनेगु (सम्वन्धीत देवताहरु): ३४

४.१.५ छोः पूजा (अन्न पूजा): ३५

४.१.६ भुतुप्वा देयेकेगु (चूलो बनाउने) : ३५

४.१.७ सुपौं चिनेगु (परालको छानो बनाउने) : ३५

४.१.८ पोन्हतय्‌त दस्तुर बिइगु (पोडेलाई दस्तुर दिने) : ३५

४.१.९ जीवन्यास लिकायेगु (नागको जीवन्यास निकाल्ने) : ३५
४.१.१०. चाचिं च्वकेगु (नागको चित्र लेखन) : ३६
४.१.११. नासद्यः पूजाः ३६
४.१.१२. मरि छुइकेगु (रोटी पकाउने) : ३६
४.१.१३. जीवन्यास राख्ने (कलश पूजा) : ३७
४.१.१४. योसिँ राख्ने (लिङगो ठड्याउने) : ३७
४.१.१५. भलि चिकेगु (कामको बाँडफाँट) : ३८
४.१.१६. नितं पूजा (नित्य पूजा): ३८
४.१.१७. यचिद्यो ल्याउने (सम्वन्धीत देवताहरु ल्याउने) : ३९
४.१.१८. निमन्त्रणा जानेः ४०
४.१.१९. महादीप र छत्र बनाउनेः ४०
४.१.२०. लै कें खुनेगु (मूलाको चानाको दाल बनाउने) ४०
४.१.२१. सम्यक् पूर्वान्ह : ४०-४१
४.२. सम्यक्को मुख्य दिन गरिने कार्यहरु : ४१-४३
४.३. सम्यक् पछिका कार्यहरु : ४३-४४
४.३.१.यचिद्यः फिर्ता लग्ने : ४३
४.३.२. योंसि निकाल्ने (लिङगो ठड्याएको निकाल्ने) ४४

पाँचौ अध्याय : सम्यक् पर्वमा प्रदर्शन गरिने कलाकृतिहरु ४५–५१
५.१. थासद्योः ४५-४६
५.२ वशुन्धरा ४६-४७
५.३ दीपंकर बुद्ध ४८-५०
५.४.आर्यतारा ५०-५१
५.५. अन्य ५१

छैठौं अध्याय : सम्यक् पर्वमा प्रयोग गरिने आवश्यक सामाग्रीहरु ५२–५७
६.१. आजुहरुले प्रयोग गरिने बस्त्राभूषणः ५२
६.२. पूजा सामाग्रीहरुः ५३-५६
६.२.१. कलं पूजाका सामग्रीहरु : ५३

६.२.२. कलश पूजा सामग्रीहरु : ५३-५४
६.२.३. द्य : दुकायेगु पूजा सामग्रीहरु : ५४-५५
६.२.३.१. इलाँ : ५४
६.२.३.२. द्वाल्या कलश : ५५
६.२.३.३. द्य : दुकायेगु : ५५
६.२.४. लिख्य चायेकेगु पूजा सामग्री : ५६
६.५. अन्य आवश्यक सामाग्रीहरु : ५६

सातौं अध्याय : उपसंहार : ५८-६४
७.१ निष्कर्ष ६२-६३
७.२ सुझाव ६५

सन्दर्भ ग्रन्थसूची : ६६-६८

भेटवार्ता सूची : ६९

परिशिष्ट ७०–७६
(क) निमन्त्रणा पत्र ७०
(ख) हिरण्यवर्ण महाविहारको पित्तलपत्रको नेवारी अभिलेखलाई नेपालीमा अनुवाद ७१
(ग) सम्यक् पर्वमा निमन्त्रणा पठाइने विहारहरुको नामावली ७२
(घ) सम्यक्का दिन उपस्थित सबै देवी देवतालाई चढाउनु पर्ने वस्तुको नामावली ७३-७६

चित्र फलकहरु : ७७-८५
(क) गुइत नकीं वा लक्ष्मी थकुं । ७७
(ख) भलीभराद वा भलिभारोको मूर्ति । ७७
(ग) हिरण्यवर्ण महाविहारको शाक्यमुनी बुद्ध । ७८
(घ) हिरण्यवर्ण महाविहारमा रहेको पितल पत्र । ७८
(ङ) वशुवर्धन वा पशुवर्धन महाविहार । ७८

(च) नागबहालको नीलथुसा । ७९

(छ) नागबहालको ढुङ्गेधारा । ७९

(ज) पंचदान दिई रहेको । ७९

(झ) गुँला पर्वमा बहि द्योः ब्वयेगु । ८०

(ञ) मिठाई बनाउन भुतुप्वाँ (चूल्हो) । ८०

(ट) नागको शरीरमा चित्र लेखेको । ८०

(ठ) बाजुमरि, लाह्लिौरा, मथमरि र सुमरि । ८१

(ड) नागको जीवन्यास राख्न कलश पूजा गरेको । ८१

(ढ) सम्यक्मा योंसिं ठड्याएको । ८१

(ण) निमन्त्रणा पत्र टाँसेको । ८२

(त) बुबहालको दीपंकर बुद्धको मूर्ति । ८२

(थ) समेद्य वा हिलाआजुहरु । ८२

(द) खाद्यान्न बली चढाएको । ८३

(ध) बाह्र प्रकारको गेडागुडी । ८३

(न) थकुजुजुबाट आजुहरुलाई लिख्य चायेकेगु गरेको । ८३

(प) दशपारमिता आजुहरु पंचदान लिई राखेको । ८४

(फ) विस स्थवीरहरु पंचदान लिई राखेको । ८४

(ब) दीपंकर बुद्ध फिर्ता लगेको । ८४

(भ) जेष्ठवर्ण महाविहारकी वशुन्धरा देवी । ८५

(म) दीपंकर बुद्धको मूर्तिको भित्री बनोट । ८५

(य) दीपंकर बुद्ध ८५

विषय सूची

विषय **पृष्ठ**

शोध निर्देशकको सिफारिस पत्र	क
शोधपत्रको स्वीकृति पत्र	ख
कृतज्ञताज्ञापन	ग
विषय सूची	घ
ललितपुरको नक्सा	ङ
नागबहालको नक्सा	च
पहिलो अध्याय : अनुसन्धान परिचय	**१–७**
१.१ पृष्ठभूमि	१-२
१.२ शोध समस्या कथन	३
१.३ उद्देश्य	३
१.४.महत्व	३
१.५ पूर्व साहित्य समीक्षा	४-५
१.६ अध्ययनको क्षेत्र र सीमा	६
१.७ अनुसन्धान विधि	६-७
दोस्रो अध्याय : बौद्ध पर्व सम्यक् महादान	**८–२१**
२.१ बौद्ध धर्ममा दानको महत्व	८-९
२.२ दानको प्रकार	९-११
२.२.१ दानपारमिता	९
२.२.१.१ अमिसदान	९-१०
२.२.१.२ अभयदान	१०
२.२.१.३ धर्मदान	१०
२.२.२ दानउपपारमिता	१०
२.२.३ दानपरमत्थपारमिता	१०-११
२.३ बुद्धकालमा प्रदत्त दानहरु	११-१२
२.४.सम्यक्को अर्थ, महत्व र दार्शनिक पक्ष	१२-१३
२.५ सम्यक् पर्वको इतिहास	१३-१५

२.६.सम्यक् पर्वको परम्परा १५-२१
२.६.१ अष्टसहस्रिका महाप्रज्ञापारमिता १७
२.६.२ ताडपत्र १८
२.६.३ पिण्डपात्र १८-१९
२.६.४ शिलालेख १९-२०
२.६.५ सुनको सिंहासन अभिलेख २०
२.६.६ ताम्रपत्र २०
२.६.७ विलँपौं २१
२.६.८ पितलपत्र २१

तेस्रो अध्याय : इल्हने साँस्कृतिक स्थल २२–३१
३.१ इल्हनेको अर्थ र परिभाषा २२-२३
३.२ इल्हनेमा अवस्थित कलाकृतिहरु २३-२४
३.३ इल्हनेका साँस्कृतिक गतिबिधि २५-३१
३.३.१ बुद्धजयन्ती २५-२६
३.३.२ पंचदान पर्व २६
३.३.३ दीपंखायात्रा २७-२८
३.३.४ लुचिद्यो थायगु २८-२९
३.३.५ मतया पर्व २९
३.३.६ गणेशपूजा ३०
३.३.७ वाहापूजा ३०
३.३.८. बसुन्धरा पूजा ३०–३१

चौथो अध्याय : इल्हने सम्यक् महादान पर्वका साँस्कृतिक पक्ष ३२–४४
४.१. सम्यक् पर्वको आरम्भीक कार्यहरु ३३-४१
४.१.१.पाब्व लःल्हायगु (अभिभारा लिने दिने) : ३३
४.१.२ बु स्व :बनेगु (जग्गा देखाउने) : ३४
४.१.३. सिन्दुरार्चन पूजा (गुहेश्वरी पुजा) : ३४
४.१.४ यचिंद्य स्वनेगु (सम्वन्धीत देवताहरु): ३४
४.१.५ छोः पूजा (अन्न पूजा): ३५
४.१.६ भुतुप्वा देयेकेगु (चूलो बनाउने) : ३५
४.१.७ सुपौं चिनेगु (परालको छानो बनाउने) : ३५
४.१.८ पोन्हतयत् दस्तुर बिइगु (पोडेलाई दस्तुर दिने) : ३५

४.१.९ जीवन्यास लिकायेगु (नागको जीवन्यास निकाल्ने) : ३५
४.१.१०. चाचिं च्वकेगु (नागको चित्र लेखन) : ३६
४.१.११. नासद्यः पूजाः ३६
४.१.१२. मरि छुइकेगु (रोटी पकाउने) : ३६
४.१.१३. जीवन्यास राख्ने (कलश पूजा) : ३७
४.१.१४. योसिँ राख्ने (लिङगो ठड्याउने) : ३७
४.१.१५. भलि चिकेगु (कामको बाँडफाँट) : ३८
४.१.१६. नितं पूजा (नित्य पूजा): ३८
४.१.१७. यचिद्यो ल्याउने (सम्वन्धीत देवताहरु ल्याउने) : ३९
४.१.१८. निमन्त्रणा जानेः ४०
४.१.१९. महादीप र छत्र बनाउनेः ४०
४.१.२०. लै कें खुनेगु (मूलाको चानाको दाल बनाउने) ४०
४.१.२१. सम्यक् पूर्वान्ह : ४०-४१
४.२. सम्यक्को मुख्य दिन गरिने कार्यहरु : ४१-४३
४.३. सम्यक् पछिका कार्यहरु : ४३-४४
४.३.१.यचिद्यः फिर्ता लग्ने : ४३
४.३.२. योंसि निकाल्ने (लिङगो ठड्याएको निकाल्ने) ४४

पाँचौ अध्याय : सम्यक् पर्वमा प्रदर्शन गरिने कलाकृतिहरु ४५–५१
५.१. थासद्योः ४५-४६
५.२ वशुन्धरा ४६-४७
५.३ दीपंकर बुद्ध ४८-५०
५.४.आर्यतारा ५०-५१
५.५. अन्य ५१

छैठौं अध्याय : सम्यक् पर्वमा प्रयोग गरिने आवश्यक सामाग्रीहरु ५२–५७
६.१. आजुहरुले प्रयोग गरिने बस्त्राभूषणः ५२
६.२. पूजा सामाग्रीहरुः ५३-५६
६.२.१. कलं पूजाका सामग्रीहरु : ५३

६.२.२. कलश पूजा सामग्रीहरु : ५३-५४

६.२.३. द्य : दुकायेगु पूजा सामग्रीहरु : ५४-५५

६.२.३.१. इलाँ : ५४

६.२.३.२. द्वाल्या कलश : ५५

६.२.३.३. द्य : दुकायेगु : ५५

६.२.४. लिख्य चायेकेगु पूजा सामग्री : ५६

६.५. अन्य आवश्यक सामाग्रीहरु : ५६

सातौं अध्याय : उपसंहार : ५८-६४

७.१ निष्कर्ष ६२-६३

७.२ सुझाव ६५

सन्दर्भ ग्रन्थसूची : ६६-६८

भेटवार्ता सूची : ६९

परिशिष्ट ७०–७६

(क) निमन्त्रणा पत्र ७०

(ख) हिरण्यवर्ण महाविहारको पित्तलपत्रको नेवारी अभिलेखलाई नेपालीमा अनुवाद ७१

(ग) सम्यक् पर्वमा निमन्त्रणा पठाइने विहारहरुको नामावली ७२

(घ) सम्यक्का दिन उपस्थित सबै देवी देवतालाई चढाउनु पर्ने वस्तुको नामावली ७३-७६

चित्र फलकहरु : ७७-८५

(क) गुइत नकीं वा लक्ष्मी थकुं । ७७

(ख) भलीभराद वा भलिभारोको मूर्ति । ७७

(ग) हिरण्यवर्ण महाविहारको शाक्यमुनी बुद्ध । ७८

(घ) हिरण्यवर्ण महाविहारमा रहेको पितल पत्र । ७८

(ङ) वशुवर्धन वा पशुवर्धन महाविहार । ७८

(च) नागबहालको नीलथुसा । ७९

(छ) नागबहालको ढुङ्गेधारा । ७९

(ज) पंचदान दिई रहेको । ७९

(झ) गुँला पर्वमा बहि द्योः ब्वयेगु । ८०

(ञ) मिठाई बनाउन भुतुप्वाँ (चूल्हो) । ८०

(ट) नागको शरीरमा चित्र लेखेको । ८०

(ठ) बाजुमरि, लाह्लिौरा, मथमरि र सुमरि । ८१

(ड) नागको जीवन्यास राख्न कलश पूजा गरेको । ८१

(ढ) सम्यक्मा योंसिं ठड्याएको । ८१

(ण) निमन्त्रणा पत्र टाँसेको । ८२

(त) बुबहालको दीपंकर बुद्धको मूर्ति । ८२

(थ) समेद्य वा हिलाआजुहरु । ८२

(द) खाद्यान्न बली चढाएको । ८३

(ध) बाह्र प्रकारको गेडागुडी । ८३

(न) थकुजुजुबाट आजुहरुलाई लिख्य चायेकेगु गरेको । ८३

(प) दशपारमिता आजुहरु पंचदान लिई राखेको । ८४

(फ) विस स्थवीरहरु पंचदान लिई राखेको । ८४

(ब) दीपंकर बुद्ध फिर्ता लगेको । ८४

(भ) जेष्ठवर्ण महाविहारकी वशुन्धरा देवी । ८५

(म) दीपंकर बुद्धको मूर्तिको भित्री बनोट । ८५

(य) दीपंकर बुद्ध ८५